

A „Fordulat”

Német egység egy közép-európai értelmiségi szemével

A világháborút egyszer be kell fejezni – mondtam 1989. augusztus végén kedves barátomnak, Németh Miklósnak, aki akkor Magyarország miniszterelnöke volt, és aki a keletnémetek kiengedése ügyében folyó titkos tárgyalásokról kérdezte véleményemet. Nyugalmáról, csendességéről és képzettségéről ismert közgazdász, szuverén módon dönteni képes személyiség, aki engem a tudomány és az oktatás világából kért fel néhány hónappal korábban, 1989 májusában a kultusztárca vezetésére. Most, 1989. augusztus utolsó napjait éltük, túl voltunk már az 1956-os forradalom mártírjainak nyilvános újratemetésén (június 16.), túl voltunk már a piacgazdaság kereteit lecövekelő, az állami tulajdon monopóliumát feladó, a gazdasági társulások szabad létrejöttét biztosító törvényeken (1988. december), az állampárt állást foglalt a többpártrendszer bevezetése mellett (1989. február), alakultak, illetve újraalakultak az 1948–51 között felszámolt pártok, és megindult az állampárt, valamint az új pártok közötti kerekasztal-beszélgetés. 1989-ben felszámoltuk az egyházak állami ellenőrzését (június 30.), eltöröltük a cenzúrát, az orosz nyelv kötelező oktatását (június), és most, augusztus végén már kész volt az a miniszteri beszéd, amely bejelentette az állam iskolaalapítási monopóliumának a feladását, azaz a magán- és egyházi iskolák szabad alapításának biztosítását. És már februártól tárgyaltak miniszter-társaim a nemzetközi szervezetekkel a menekültügyi konvencióhoz való csatlakozásunkról, hiszen Magyarországon nemcsak keletnémet turisták húzódtak meg, hanem romániai magyarok, szászok, románok is, akik a diktatúra elől szöktek át hozzánk.

A történelem folytatódik

A német kérdéssel kapcsolatos gondolataimat hosszan fejtegettem a miniszterelnöknek. Amúgy professzorosan, történészként. Elmondtam, hogy Magyarország és általában a közép-európai térség helyzete – így államainak, nemzeteinek sorsa – mindig is attól függött, miként rendeződött a kontinens szívében a német kérdés. A nagyhatalmak gondolkodása és a térség geográfiai-stratégiai

sajátossága diktálta, diktálja ezt minden világpolitikai döntésnél. Amikor például a Habsburgok pozíciója az újkorban, a 17–19. században megrendült a Német Birodalmon belül, akkor német-Ausztria aktivizálta magát Kelet-Európa irányába. S ez a Habsburg aktivizálódás meghatározta a cseh, a lengyel államiság sorsát. 1918-ig. Mint ahogy az 1918. évi német háborús vereség tette lehetővé, hogy a térség kis nemzetei és Lengyelország nemzetállamisághoz jusson, s ez vezetett ahhoz, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát – közöttük a történeti Magyarország ezeréves államterületét – szétszabdalták. Ez meg is határozta, ki legyen Németország szövetségese a béke revíziójáért folyó háborúban 1920 után. De Németország és Oroszország határozta meg az 1938–41 közötti állami-területi átrendeződéseket. Majd Németország világháborús vereségéből következett a jelenlegi, 1989-ben fennálló megszállási övezet. És ezt, a térség ezen stratégiai, történelmi hagyományát a mai nagyhatalmi gondolkodás sem hagyhatja figyelmen kívül. – Így én. Azután kiegészítésként hozzáfűztem: de a térség gazdasági-társadalmi fejlődését meghatározó ipari forradalmak is a német föld menetrendjét követték. Az ipari forradalom ún. második hulláma Németország közvetítésével érte el a térséget, és határozta meg 1870–1945 között a korszak technikai műveltségét: a köznapi életben az iparosok, földművesek technikai kultúráját, szakkönyveit és a termelés-szervezés formáit. De ugyanígy a nagy európai művelődési áramlatok már a térség cseh, lengyel, magyar államainak megalapítása (10–11. század) óta német közvetítéssel érték el az Okcident ezen keleti peremterületeit.

Generációnk feladata

A miniszterelnök – köztudottan nyugodt, kevés szavú ember és nagy dohányos – oldalvást rám nézett, és csak ennyit kérdezett: „Tehát lehet ebből még valami más is. De mit szólnak hozzá az öregek?” Naplómban itt csak annyi áll, hogy lendületes leírást adtam arról, mennyire másként gondolkozik a mi generációnk Európa jövőjéről, mint az előttünk járók. Emlékezetem szerint idéztem egy éjszakába nyúló beszélgetésemet a nálam egy generációval idősebb kedves barátommal, Ránki professzorral a nemzetiszocializmusról és a generációs különbségekről. Mi, fiatalok, akik a fasizmust szerencsére már nem éltük meg, optimistán hittünk abban, hogy a fasizmus soha nem térhet vissza az újjáépülő Európába. A háborús generációk – érthető módon – elsősorban a bűnt látták a fasiszta embertelenségben, büntetésekkel sújtották azokat, akiket a háborúért, a fasizmusért felelősnek gondoltak. A következő generáció a nemzetiszocializmus szakszerű leírására törekedett – tegyük hozzá: eredménnyel. Tudományos monográfiákban. A mi generációnk már továbblépni kívánt. Nem állni meg a betegség leírásánál, hanem azokat a szociális és nemzeti feszültségeket kutatni, amelyek a fasizmus születéséhez, majd térhódításához vezethettek az európai kontinensen. És ezen feszültségek felszámolása lehet az új radikalizmus megakadályozásának

eredményes eszköze. Az orvosnak nem a beteget kell elpusztítania, aki megfertőződött a vírustól, még csak nem is egyszerűen a vírust kell leírnia és ellene vakcinát kidolgoznia, hanem meg kell szüntetnie azokat a körülményeket, amelyek a betegség elterjedéséhez vezethetnek. Ezért is látom örömmel – mondtam –, hogy az újjáépülő Európában mind a konzervatív, mind a liberális, mind a szocialista pártok a szociális és nemzeti feszültségek feloldására összpontosítanak. Piaccgazdaság, de szabályozott formában, szociális háló kiterítése a társadalom alá, hogy bizonyos rétegek pauperizálódása elkerülhető legyen, ugyanakkor államilag támogatott oktatási-művelődési rendszerek, amelyek a hagyományos európai intellektualizmus kiterjesztését segítik – így én, aki az előző másfél évtizedben különböző európai államokban tölthettem hosszabb-rövidebb kutatóutat ösztöndíjasként. (A miniszterelnök pedig – hadd tegyem hozzá – a Harvard ösztöndíjasa volt korábban, mint közgazdász.)

Azután beszéltem valamit arról, hogy a mi generációnk feladata: a politikai gyakorlatot mentesíteni az ideológiáktól. Mi egy adott, szovjet politikai rendszerben nőttünk fel, és azzal számoltunk, hogy életünket e rendszer keretében kell eltöltenünk. Az egyszer megélhető életet. Gyermekeként láttuk az 1956-os forradalom elbukását, amikor a nagyhatalmak magukra hagyták a kicsiny Magyarországot, de ugyanígy Lengyelországot is, majd az 1960-as évek elejétől mind a nagyhatalmak, mind a világegyházak deklarálták azt, hogy tudomásul vették a világ két politikai rendszerre oszlását. A mi generációnk is tudomásul vette a szovjet típusú politikai intézményeket. De az intézményeken belül azért harcolt, hogy ezen intézmények depolitizálódjanak, és hogy azokat elsősorban a nemzet társadalmi és kulturális erejének megtartására használhassuk föl. A történelemből azt tanultuk: megszállási övezetek változhatnak, politikai kormányzati formák jöhetnek-mehetnek, de a „népet nem lehet leváltani” – ahogy azt Bertold Brecht mondja. Ezért nem is értettük azokat a kollektív megítéléseket, amelyeket immár nyugat-európai ösztöndíjasként hallhattunk gyakran, nyugati kollégáink körében a szovjet megszállási zónában élő tisztviselőkkel szemben. „Mi minden kollektív felelősséget elvetünk. Mind a nemzeti alapon, mind az osztály alapon, mind a világnézeti alapon végrehajtott kollektív felelősségre vonást” – mondtam én. „Hát persze, a kuláktalanítás, meg a vallásos emberek üldözése, az sem volt semmi” – így a miniszterelnök. Majd ismét én: „Ahogy a zsidókat származásuk, a németeket, magyarokat, lengyeleket, cseheket, szlovákokat, románokat nemzeti hovatartozásuk alapján üldözték, telepítették őket ide-oda, vagy éppen jutalmazták meg, úgy a társadalmi kollektív hovatartozás alapján üldözték a kulákokat és az egyházakat.” Hát ez a mi élményünk. Aztán hozzátettem: mindez a 20. század első felének, a nemzeti és osztályörületeknek az öröksége. És mindez azért él tovább közöttünk, mert a második világháborút még nem fejeztük be. Az egész háborús örökség – a feléledéstől való rettegés, vagy marcangoló önkritika formájában, az állandó bűnös-keresés reflexeivel – még mindig él az európai társadalmak gondolkodásában.

A határmegnyitás

Most, hogy elővettem részletes, korabeli naplóm, felidézem a határmegnyitás előtti napok beszélgetéseit, nézem a szeptember 7-i minisztertanácsi ülésről készített jegyzeteimet, nem tudok ellenállni, hogy ezek után ne fűzzek a naplójegyzetekhez – utólag – történeti értékelést is.

A határmegnyitás tehát része volt a Magyarországon, illetve a volt szocialista országokban felgyorsuló belső demokratizálódásnak. Ebben a folyamatban a reformerők és az éledő politikai ellenzék megerősödött, és nemegyszer egymásra is talált. A határmegnyításban láthatóan része volt annak is, hogy akkor éppen egy új generáció képviselői, új szemléletű egyének jutottak átmenetileg a hatalomhoz. És lényeges tényező volt az is, hogy a kormányzati politikát *már nem* határozta meg teljes mértékben az egypárt és a párton belüli erők harca. Mint ahogy akkor *még* a többpártrendszer apparatcsikjai sem érvényesíthették akarataikat. Egy olyan pillanat volt ez az 1989. május–1990. április közötti időszak Magyarország történelmében, amikor a kormányzatban a szakértelem és a pragmatizmus juthatott döntő súlyra. Olyan időszak, amikor az állam vezetése a társadalom és a nemzet előtt álló valódi stratégiai kérdésekkel foglalkozhatott, arra összpontosíthatott, és ezt nem kellett alárendelnie esetleges választási esélyeinek. Hiszen mindnyájan tudtuk, hogy mi, dolgunk végeztével, távozni fogunk. És mindnyájunknak volt tisztességes szakmája. Ezt már annak idején is így láttuk.

De egyvalamit csak ma, a történész lát. Azt, hogy mindezen folyamatok megerősödésében Németország, pontosabban a Német Szövetségi Köztársaság mennyire meghatározó szerepet játszott.

Az NSZK 1969 után követett új keleti politikájára gondolok.

Az NSZK szerepe Kelet-Európában, 1970–1989

Egyik évről a másikra gyorsan javultak a kapcsolatok, mindenekelőtt a német–szovjet, majd a német–magyar kapcsolatok, és az állami kapcsolatrendszernek javulását követte a gazdaság, a kultúra és a tudomány kapcsolatrendszerének fejlődése, majd pedig az egyszerű polgárok nyugatra utazási lehetőségeinek bővülése. (A szovjet rendszer egyik sajátossága éppen az volt, hogy az állami tulajdonú gazdaság partnerkeresésének, ugyanígy a kulturális kapcsolatnak, de a polgárok utazási lehetőségeinek irányát is jórészt az állami és pártvezetők utazásainak irányai határozták meg. Az, hogy Willy Brandt, Franz Josef Strauss, majd Barzel egymás után utaztak a Szovjetunióba és a szocialista országokba, majd a szocialista országok vezetői az NSZK-ba, az számunkra, fiatal lengyel, magyar, csehszlovák, román értelmiségiek számára azt jelentette, hogy

megnyíltak az ösztöndíjak a nyugati országokba, mindenekelőtt Németországba és Ausztriába.) Az, hogy az NSZK 1969 után nagy gondot fordított az ösztöndíj-rendszerek működtetésére és a közép-európai országok fiatal kutatóinak-oktatóinak meghívására, azt is jelentette, hogy a keleti országok értelmiségiei láthatták: valóban új, demokratikus német társadalom fejlődik, és egy a német demokratikus tradíciókon épülő német szövetségi államrendszer. (E beszéd szövegének írásakor ideillesztettem a szubjektív mondatot: én is egyike voltam ezen ösztöndíjasoknak Mainzban, az Institut für Europäische Geschichteben, román, szovjet, cseh, lengyel, jugoszláv és természetesen német, francia, amerikai kollégákkal élve egy fedél alatt egy esztendeig.)

És ezt a keleti politikát az akkori négy nagy német párt szívósan és következetesen folytatta. Máiig nincs feltárva az, hogy milyen erővel segítette ez az új keleti politika, az új kapcsolatrendszer a két reformországban – azaz Lengyelországban és Magyarországon – a pártokon belüli reformerőket, és általában a proletárdiktatúra pozícióinak visszaszorítását. A kezdeti kutatások azt jelzik, hogy mindkét országban a szociáldemokratizmus megerősödése az állampárton belül és általában a reformszocialisták szerepének növekedése, szoros kapcsolatba hozható a német politika aktivizálódásával, sőt Magyarország esetében visszavezethető az SPD és az MSZMP között kialakított pártközi kapcsolatokra is. Mint ahogy a CDU, CSU vezetőinek aktív keleti politikája rendkívül erősen hozzájárult ahhoz, hogy a reformországokban a pártvezetések kezdték feladni belpolitikájukban a polgári mozgalmak és az egyház elleni merev elutasító álláspontjukat, a gazdaságpolitikában pedig mind nagyobb teret nyert annak a belátása, hogy a kapitalista alapon álló piacgazdaság működőképesebb, mint a szovjet típusú, állami irányítású ún. tervgazdálkodás.

1988–89-ben Magyarországon a kormányzat a fent említett reformszocialista pártfunkcionáriusok (Pozsgay Imre, Horn Gyula, Németh Miklós stb.) és generációnk pragmatikusainak kezébe került. Az állampárt vezetésén belül már 1987-től a gorbacsovi reformoktól támogatott reformszocialisták erősödtek, majd 1989 folyamán fokozatosan ők kerültek fölénybe, hogy 1989 októberében véglegesen ők, a reformszocialisták győzzenek a párton belül. Ezen erők megerősödése, politizálási kultúrájuk kifejlesztése a német politikai, gazdasági és szellemi befolyás nélkül valószínűleg nem történhetett volna meg. Amikor dönteni kellett a határnyitásról – 1989. augusztus végén-szeptember elején – már ezek az erők döntöttek. Akikhez a politikai ellenzék nemegyszer közelebb állt gondolkodásban és programban, mint párton belüli saját elvtársaik. Vagyis – szól a történeti következtetés ma, 1996-ban –: Németország és a német állam vezetői az 1970–80-as években előkészítették a második világháború után keletkezett politikai és megszállási határok felbontását. A mi döntésünk 1989 szeptemberének elején csak egy pici és – utólag tekintve – logikus lépés volt ezen az évtizedekkel előbb megkezdett úton. A határnyitás a korábbi német keleti politika tőkebefektetésének kései kamata is volt.

Félelem a németektől

1989 szeptemberében a határnyitás, és utána ősszel a német egyesülési folyamat felgyorsulása a közép-európai nemzetekben egyaránt pozitív visszhangot váltott ki. Kimondva-kimondatlanul mindenki tudta: a szovjet megszállási övezet felszámolása a német újraegyesítés napján manifesztálódik igazán. A határnyitás másnapján, az egyesülési folyamat kezdetével párhuzamosan, 1989 őszén azonban már megszólaltak a félelem hangjai. Először politikus körökből, éppen belülről jutottak el kormányunkhoz az aggodalom hangjai egy egyesülten immáron túl erős Németország miatt. Azután egy évvel később, 1990 nyarán, majd október 3. után erősebben hallani lehetett a félelem hangjait is. Magyarországon éppúgy, mint a szomszédos országokban. Vajon miért?

Az elit értelmiség egyes csoportjai már akkor úgy látták, hogy a térségből kivonuló Szovjetunió helyére reálisan két politikai és gazdasági erő nyomulhat be: az Egyesült Államok vagy a most hirtelen megerősödött egységes Németország. Idézték a bismarcki egyesítés utáni, majd az 1930-as évek hitleri Németországának erősödését. Mondván: politikai-katonai és gazdasági onnipotenciájukat a németek mindig is érvényesítették a térségben. De hangot kapott a félelem hamarosan az elit értelmiségen túl a középosztály szélesebb köreiben is. Sőt, ha sporadikusan, de a tömegkommunikációban is. Ez a félelem, vagy legalábbis bizalmatlanság – legyünk őszinték – máig tart. A bizalmatlanság okai a távoli és a közelmúlt történelmében, valamint az elmúlt 45 év németellenes propagandájában keresendők.

Történelmi kézikönyvekben is ismert eseményekről kellene itt részletesen beszélni, amelyekre csak vázlatsszavakkal utalhatok.

Ne feledjük, hogy a ma még élő generációk gondolkodását Lengyelországban, Csehországban és Szlovákiában – részben Magyarországon és Szerbiában is – még mindig mélyrehatóan befolyásolja a birodalmi nacionalizmus élménye, amelyet a hitleri Németország keltett a térség nemzeteiben 1938–45 között. Ebben az időszakban – mint ismeretes – valóban történtek kísérletek a térség kolonizálására, és a Harmadik Birodalom vezetői terveket hirdettek meg a közép-európai térség német élettérbe történő beolvasztására. És ezen propaganda vissza-visszatérően utalt a németek közép-európai történelmi szerepére is. A propaganda történelmi legitimációt keresett, minthogy történelmi jogot formált a birodalmi terjeszkedéshez 1938–45 között abból a tényből, hogy a térségben a 12. századtól egy újra és újra megélénkülő német bevándorlás folyt. 1945 után – paradox módon – a lengyel, a cseh, a szlovák, a magyar, a román, a szerb történetírások azután átvették a német birodalmi propaganda ezen historizáló alaptézisét, csak éppen ellenkező, „negatív” előjellel. Feledésbe merült mind a hitleri historizáló érvelésben, mind az 1945 utáni németellenes érvrendszerben az, hogy a 12–19. században a német telepések ideáramlása egy természetes

munkaerő-vándorlásnak a része volt. (Nem győztük az elmúlt két évtizedben hangsúlyozni írásainkban, előadásainkban: a német birodalom határterületére a középkorban a szász, a sváb, a frank, a bajor, a porosz telepések nem azért jöttek, mert ők a német birodalom állami terjeszkedésének előkészítői kívántak lenni. Sőt, még a Habsburg-hatalom sem azért hívta be a birodalom másik részéből a 18. században a német telepéseket, mert úgymond elnemzetleníteni és germanizálni akarta a térséget. Ezeket a telepéseket azért hívták ide, mert a szászok, a svábok, a bajorok a térség bányakincseinek feltárásához szükséges szakértelemmel bírtak, és gyakorlatuk volt a helyi és a közvetítő kereskedelemben, s a földművelésben is kiválóak voltak.) Az, hogy a térség nyersanyagai a 13–16. században az állati és az erdei termékek északról, ugyanígy a nagy mennyiségű ezüst és arany a Kárpátok vidékéről eljuthatott a nyugat-európai piacokra, s ezzel a térség bekapcsolódhatott az akkori világgazdaságba, az a birodalomból behozott telepések nélkül elképzelhetetlen lett volna. Mint ahogy a 18. században is a török kiűzése után a Habsburgok, akik akkor a német-római trónon ültek, azért hoztak telepéseket – mindenekelőtt a déli végekre: Bánátba, Bácskába és a Duna mentén kipusztult falvakba –, mert a 150 éves török uralom után az állam területének jelentős része elnéptelenedett. És a betelepült németek nem azért építettek jobb házakat, voltak jobb iparosok, bányászok vagy földművesek, mint a helybeli szlávok, magyarok, románok, mert hogy ők úgymond a német kultúrkört képviselték volna, hanem azért, mert ők egy nyugat-európai, jóval fejlettebb munkakultúra hordozói voltak. Ahogy a kis számban betelepülő franciák, olaszok is.

És folytassuk történelmi kirándulásunkat! A munkaerőpiac vonzotta ide 1867 után is a német és cseh nyelvű lakosságot a keleti végeken. Az ipari forradalmak következtében fellendülő polgári gazdálkodás a birodalomból, illetve a német-osztrák területekről csalt ide munkavállalókat, akik működtették a banküzleteket, a műszaki rendszereket, és akik a modern szakmunkástársadalom gerincét alkották. Szó sem volt ekkor semmiféle birodalmi hódító szándékról, semmiféle kolonizációról.

De sorolhatnánk a *tehertételeket*, amelyek félelmet vagy bizalmatlanságot keltenek a közép-európai polgárok gondolkodásában. Ismét a nemzetiszocializmus korára kell utalnunk, amikor is a német állam terjeszkedése részben bizonyos közép-európai területek elfoglalásával, a csehszlovák, a lengyel államok felosztásával járt együtt, sőt még a kezdetben kedvezményezett Magyarországot is megszállták 1944. március 19-én. És erősen él a ma még politikailag aktív generációk emlékezetében a német birodalomnak az a törekvése, hogy politikai rendszerét, a totális diktatúrát a térség államain belül uralomra segítse. És élénken él a ma még politikailag aktív, idősebb generációkban a nemzetiszocializmus emberiségellenes ideológiája, rasszizmusa és emberpusztító akciói, táborai. Zsidók, cigányok, aktív és passzív politikai ellenzékiekkel szemben.

Felelősség-áthárítás a németekre

A tehertételekhez tartozik a közép-európai kis nemzetek középosztályának csalárd magatartása is. A második világháború után ugyanis egy sajátos felelősség-áthárítási játék következett be. A német agresszivitástól szenvedett kelet-európai kis nemzetek elit értelmisége igyekezett csökkenteni a maga felelősségét a világháború kirobbanásában. Elhallgatta azt, hogy képtelen volt az 1920 után a térségben megerősödött nemzeti konfliktusokkal megbirkózni, és képtelen volt azt a szociális nyomorúságot kezelni, amely nem utolsósorban abból származott, hogy a térséget 1920 után kis nemzetállamokra törték szét, ezek aztán szükség-szeren szorultak a világpiac periferiájára. S nem tudtak érdemben ellenállni a náci terjeszkedésnek, jobbára az elszántság is hiányzott belőlük. Egyszerűbb volt minden felelősséget az egyébként valóban agresszív német birodalomra és a német állam felelősségén át a német nemzetre hárítani. Segítette ezt a csalárd magatartást a világszerte kibontakozó németellenes propaganda. És egyik eredménye lett e magatartásnak, hogy a térség társadalmi igazságos bosszúnak fogadták el azt, hogy a háborút követően kb. 12 millió németet telepítettek ki a kollektív nemzeti felelősség alapján. Barbarizmusra barbarizmussal válaszoltunk.

De hagyjuk most a történelmet, hiszen abból csak az érdekel most itt bennünket, ami jelenünkben is hatékony. Igen tanulságos figyelni ma, a német kitelepítések 50. évfordulóján, az ezzel kapcsolatos megemlékezéseket a térség kis államaiban. Kölcsönös félelem feszül németek és nem németek között. Kimondva, kimondatlanul. És kölcsönös büntudat. Én itt most csak néhány kérdést szeretnék megfogalmazni történelmünket érintő, de a jövőnket befolyásoló témákban.

Integráció és „német kérdés”

Vajon elképzelhető-e a térség csatlakozása az Európai Unióhoz anélkül, hogy egy történelmi megbékélés létre ne jöjjön lengyelek és németek, csehek és németek, szlovákok és németek, magyarok és németek, románok és németek között? Azt hiszem, a válasz egyértelműen: nem.

Vajon azoknak van igazuk, akik azt mondják: majd az idő begyógyítja a sebeket, és a kis nemzetek Európai Unióra és a német gazdaságra utaltsága majd automatikusan és teljesen elmossa ezeket a félelmeket? Az én válaszom: nem. És kénytelen visszakérdezni: vajon lehetséges lett volna a nyugat-európai integráció a második világháború után, ha a gazdasági és diplomáciai egyezményeket nem kísérte volna egy nagyon is tervszerű, módszeres német-francia megbékélés az 1960-as években? A válaszom: nem. Magam is szemtanúja voltam, mint mindkét államban élt ösztöndíjas, milyen kölcsönös – mind francia, mind német – erőfeszítések történtek a tömegkommunikációban a történelmi megbékélés

létrejöttéért. A tanulság: igenis szükségünk van arra, hogy Németország és az EU-hoz csatlakozni kívánó közép-kelet-európai térség államainak kormányai határozott stratégiával rendelkezzenek arra nézve, hogy a térségben a németiség és az itteni kis nemzetek közötti kölcsönös történelmi sérelmek – vélt vagy valós sérelmek –, a „történelmi traumák” feldolgozásra kerüljenek. A médiákban, kulturális és egyéb tömegkommunikációs fórumokon is. Sok minden történt német–magyar, sok minden elkezdődött német–lengyel, német–cseh viszonylatban. Mindenekelőtt a szűk elit értelmiség, a tudomány világában. De az EU-ban való együttéléshez ez még nem elégséges.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás képességét hajlamosak vagyunk első sorban gazdasági és a politikai intézmények harmonizációjának tekinteni. Piacgazdaság, plusz többpárti demokrácia, és a nyugat-európaival kompatibilis jogszabályok – így gondolkozik ma az Európai Unióról az EU-bürokrácia jelentős része, meg a legtöbb kelet-európai polgár. De keveset gondolunk arra, hogy nemcsak a politikai-gazdasági rendszereknek, de a gondolkodásnak is alapvetően meg kell változnia. És nemcsak a gazdaságról, a politikáról való gondolkodásnak kell megváltoznia, hanem az évszázados előítéleteinket is le kell bontani.

A németországi illetőségű tőke máris az első helyen áll a térség államainak befektetői között, és az államok közötti kereskedelemben Németország mindeütt a vezető helyen áll. (Magyarországnak Németországgal folytatott gazdasági kapcsolatai a külgazdasági kapcsolatokon belül 27%-ra rúgnak, magasabbra, mint 1945–1990 között a szovjet kereskedelem részesedése volt a magyarországi külgazdasági kapcsolatokban.) A németektől való félelem, vagy a németekkel szembeni bizalmatlanság fékezője lehet az integrációnak. A bizalmatlanság feloldásáért mind a kormányoknak, mind a civil társadalmaknak jelentős erőfeszítéseket kell tenniük.

Regionális érdek: nyitottság Nyugatra, Keletre

És most néhány szót az európai jövőről – s benne a német és közép-európai esélyekről.

Az én felfogásom szerint az Európai Unió eddigi történelme az „egyszerű integráció” történelme volt. Az Okcidentnek ez a politikai és gazdasági egységesülése ezer esztendő gazdasági és szociális egységesülésének eredménye. Folytatása Nagy Károly 9. századi birodalmának és az azon létrejövő 10. századi Német-Római Birodalom szervezeti és intézményes, mentális egységének. (Anglia persze éppúgy, mint az előző ezer esztendőben, rendszeresen külön érdeket képviselt.) A integráció „nehéz szakasza” most kezdődik: a nyugati birodalmon kívül eső, a volt Német-Római Birodalom és az Orosz Birodalom közötti területek integrációja. Csak röviden emlékeztetnék arra: e területek integrációja a 14-től a 20. századig szinte minden évszázadban valamilyen módon napirendre

került. A 14. században a magyar Anjouk a Német Birodalomtól függetlenül kívánták a nyugati kultúrkörbe és gazdaságba integrálni a lengyel, litván, cseh, magyar, horvát, dalmát területeket. A 15. században a cseh–magyar király, Luxemburgi Zsigmond, majd a magyar király, Corvin Mátyás a Német Birodalom erejével kívánta megszervezni a térség európai integrációját. Ezt az integrációs politikát folytatták a Habsburgok 1867-ig. Majd 1867 és 1918 között egy osztrák–német és magyar vezetésű politikai államszervezet gyors gazdasági-technikai integrációt hajtott végre a területen, kihasználva a nyelvi-kulturális és történelmi kötődést a dinamikusan fejlődő német területekhez. Tehát függetlenül Németországtól, helyi politikai integráció, de támaszkodva a német területek gazdasági-technikai, kulturális bázisára. A 20. században a német nemzeti-szocializmus által hirdetett új Európába való integrálódás tragikus kimenetele zárta a térség nyugati integrációjának eddigi történelmét. Ismert történet. Ezután egy másik integrációs erő nyomult a térségbe, az Oroszország területén szerveződő és a második világháborúban Németországot legyőző Szovjetunió. Ez is ismert történet. És az is ismeretes, hogy ez a Kelet-Európa központú integráció nemcsak az Okcident volt peremterületeit ragadta ki az ezer esztendőös nyugat-európai kultúrkörből, hanem az egykori Német Birodalomnak korábban szerves részeit is, így Poroszországot, Szászországot, Thuringiát.

Mindezek után milyen Közép-Európát képzelünk mi magunk elé? – tesszük fel a kérdést. A válaszra feltehetően egész másként válaszolnak Prágában, Pozsonyban, Varsóban, Budapesten vagy Bukarestben.

Az én felfogásom szerint Közép-Európának a 21. században egy *mind keletre, mind nyugatra nyitott térségnek kell lennie*. Nyitottnak keletre, mert még nem dőlt el, hogy Ukrajna és Oroszország (azaz a FÁK) milyen gazdasági, politikai vonzerőt gyakorolhat az európai integrációra a 21. században. E pontnál engedjenek meg ismét egy szubjektív megjegyzést: az én egyéni véleményem szerint Oroszország Európa jövője is lehet. Ma inkább csak az *európaiktól eltérő* politikai, gazdasági és mentalitásbeli sajátosságokat hangsúlyozzuk Oroszország történelmében és jelenében. De én magam, aki nyolc hónapot töltöttem a volt Szovjetunió különböző államaiban, sokkal több kompatibilitást látok az orosz és az európai társadalom, kultúra között, mint kollégáim, és sokkal nagyobb gazdasági lehetőségeket látok ott a kontinens számára. Én az orosz társadalomban – szemben sok keletkutató kollégámmal – egy ízig-vérig európaiságra ítélt társadalmat, a jövő orosz államában egy európaiságra ítélt államszervezetet látok.

Európaiságunk sajátossága

Amikor ezt elmondom oroszországi barátaimnak, joggal teszik fel a kérdést: mi is a mi európaiságunk legdöntőbb sajátossága? Válaszom: az európaiság mindekelőtt a sokféle kultúra együttélését és e sokféle kultúra önálló és szinguláris

intézményesítését jelenti. (Eltérően Amerikától.) A jövő Európáját sem tudom úgy elképzelni, ahol egy, az Egyesült Államokhoz hasonló nyelvi-kulturális unifikáció megy végbe, hanem éppen úgy, hogy e nemzeti és lokális sokszínűség a kultúra területén és a kulturális intézmények területén megmarad. Vagyis én a jövőendő Európáját részben a szabad polgárok Európájának, de ugyanakkor a lokális kulturális hagyományok, azaz a kultúrnemzeti egységek kontinensének tekintem. És Oroszországra is ugyanez a jövő vár az én elképzelésem szerint. Ott sem lehet már – éppúgy, mint a kontinens nyugati és középső térségében sem – megsemmisíteni a különböző kultúrák egymás mellett élését és keveredését. Kénytelenek lesznek ők is – a nyugat- és közép-európaihoz hasonlóan – olyan területi-igazgatási szervezetet létrehozni, amelyen belül a különböző kultúrák a maguk intézményes önálló hagyományait megőrizhetik. Ma már ez a nemzeti-kulturális sokszínűség nemcsak hátrány, de előny is. Közép-Európa két oldalról nyíló kapu lehet a kelet-nyugati integrációs és harmonizációs törekvésekben, és természetes, hogy ilyen értelemben a német állam keleti tartományai (Brandenburg, Szászország, Thüringia) ennek a kapunak a nyugati küszöbét képezhetik.

Az európai integráció ezen második szakaszáról beszélve nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az Európai Unió keleti kiterjesztése már egy, az előzőtől eltérő világgazdasági környezetben fog lezajlani. Nemcsak a kelet-nyugati ellentét szűnt meg és tűnt el időlegesen a tényezők köréből, de időközben új korszak kezdődött az emberiség történelmében, vagyis az Osterweiterung egy új technikai-kultúrtörténelmi környezetben megy végbe. A „vaskorszak” lezárultával kibontakozik az informatika kora. Csak sejlenek még előttünk ezen új korszak ismertetőjegyei. Például az, hogy az integráció folyamatában a geográfiai tényező ugyan megmarad, de bizonyos területeken jelentősége csökken. A chipek erőteljesebben globalizálják a világgazdaságot és a katonai stratégiát, mint bármilyen politikai nagyhatalom, és erőteljesebben globalizálják az emberi érintkezés rendszerét, mint bármely államközi egyezmény. És az érintkezési rendszerek globalizációja új és eltérő feltételeket kínál a gazdasági, a politikai-intézményi és a kulturális integrációhoz.

Az európai integrációról beszélve én ma már szívesebben beszélek integráció-pluralizmusról. Ez alatt azt értem, hogy az Európai Unió területén belül a különböző földrajzi területeknek és a különböző területi-igazgatási egységeknek (államoknak, Bundoknak) az egymáshoz való viszonyában nem kell, hogy azonos erősségű legyen a gazdasági, a politikai, a kulturális kötődés. Magyarország gazdasági érdeke például az, hogy egyformán nyitott legyen az atlanti, a távol-keleti, a kelet-európai és a nyugati gazdaságok felé. Biztonságpolitikai érdekünk viszont egyértelműen az euro-atlanti tömbhöz való csatlakozást kívánja, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül keleti szomszédainkhoz kötő érdekeinket és történelmi hagyományainkat sem. Ugyanígy az euro-atlanti tömbhöz kötnek politikai és kulturális intézményeink érdekei is. De a kulturális

integráción belül már egyediek a preferenciáink. Kis nyelvi kultúra lévén ebben az integrációban fokozottan kell kifejlesztenünk – a nyugat-európai nagy kultúráknál sokkal erősebben – azokat a kulturális és oktatási intézményeinket, amelyek az anyanyelvi kultúra megőrzését biztosítják, és nagyobb gondot kell fordítani az államnak az elitkultúra fenntartására, ha azt akarjuk, hogy a magyar nyelvű kultúra ne váljék szubkultúrává a 21. század Európájában. De megítélésem szerint integráció-pluralizmust kíván a közép-európai térség mindmennyi kis nemzetének érdeke is. Ezen integráció-pluralizmus alapelveinek megállapítása a következő két évtized helyi értelmiségeinek egyik nagy feladata.

Akárhogy is fog végződni a jelenleg 2020-ig tervezett Osterweiterung, az Európai Unió kiterjesztése, egy biztos: Németország szerepe ebben döntő fontosságú lesz. Ez nem kíváncsi vagy szimpátia kérdése.

Az elmúlt hat esztendőben a közép-európai kis nemzetek értelmiségeiben, társadalmában erős a csalódottság Nyugat-Európával szemben. Ez a csalódottság részben egy illúzióból származik. A helyi társadalmak azt hitték, hogy fenn lehet tartani a szovjet korszak szociális gondoskodását, az ingyenes óvodát, az ingyenes iskolát, a teljes foglalkoztatottságot akkor is, ha bevezetjük a piacgazdaságot. Sőt, azt hitték, hogy a piacgazdaság és a többpárti demokrácia bevezetésével néhány éven belül Varsó, Prága, Budapest, Bukarest ugyanolyan gazdag és csillogó lesz, mint London, Párizs vagy München. Azt hitték, néhány éven belül lehet úgy élni, mint nyugaton, és ugyanakkor lehet továbbra is úgy dolgozni, mint keleten. Ez az egyik csalódás. Ez a csalódottság az illúziókban való csalódottság.

Régió és a világ érdeklődése

De van egy másik csalódottság is. És ez már keserűbb, mert nem volt szükség-szerűen illúzió 1989–90-ben. Nevezetesen: a közép-európai kis népek azt hitték, hogy a nyugati világ érdeklődése az 1990-es években is változatlan intenzitású marad a térség iránt. Csak most kell rádöbbenniük e népeknek, hogy a térség addig játszott eminens szerepet a nyugati hatalmak gondolkodásában, amíg a térség a Szovjetunió előszobája volt, és amíg a Szovjetunió – a világ nyugati-keleti osztottsága – létezett. A térség értelmiségiei mind gyakrabban fogalmazzák meg: Közép-Európát csak befektetési területnek, illetve biztonságpolitikailag neutralizálandó területnek tekintik a nagyhatalmak, és valójában keveset törődnek azzal, hogy a térség társadalmi, maguk az emberek hogyan élik meg ezt az átalakulást. És azt is meg kell mondanom, hogy mind többen fogalmazzák meg: egyedül Németország az az állam, amelyik a Szovjetunió összeomlása után is komolyan tájékozódni kíván a térség belső problémái iránt. Német alapítványok (a DAAD, a DFG, a Konrad Adenauer, a Fr. Neumann, a Fr. Ebert Stiftung mellett a Bertelsmann Alapítványt szeretném kiemelni), tanszékek (így a berlini,

kölni, tübingeni, müncheni Kelet-Európa Kutatóközpontok) és az Európa-kutató központok (mindenekelőtt a korábbi mainzi, most müncheni Europa Forschungsgruppe) azok, amelyek rendszeresen törődnek a térség integrációs nehézségeivel. A belpolitikai és a társadalompolitikai nehézségekkel. A Bertelsmann Stiftung finanszírozza és a müncheni intézet szervezi például az egyes visegrádi országok felkészültségéről összehívott konferenciákat. Ugyanígy ösztönzi a térségben még beláthatatlan konfliktusokhoz vezethető *kisebbségi kérdés* kutatását és esetleges kihatásainak feltárását, sőt ösztönzik a bilaterális párbeszédet. Ők finanszírozzák és szervezik az ezen államokban megjelenő sajtó monitorozását az Európai Unió szempontjából. És az általuk szervezett stratégiai csoport, valamint különböző munkabizottságok eredményeiként közvetítődnek az Európai Unió felé a *közép-európai társadalmak helyi kívánságai* is. Azt ugyanis, hogy az EU keleti kiterjesztése magának az EU-nak a belső szervezeti változását is igényli. Mert az az integráció, amelyben az egyes tagok nem érzik jól magukat, nem sokat ér. Mi eltöltöttünk 40 esztendőt egy ilyen integrációban. És így tudatosulhat az, hogy itt nemcsak egy politikai és gazdasági szervezet, az Unió kiterjesztéséről van szó, hanem egy ezredéve folyó integráció-sorozat újabb kísérletéről. És nyíltan szöbáhozhatjuk e révén azt is: most, az Osterweiterung megindulása-kor szükségesnek látjuk a mi európaiságunk újrafogalmazását is. (Azt a kérdést már csak zárójelben említem: lehet, hogy egyszer még Németország és a német-ség számára ugyanúgy kamatozni fog ez az erőfeszítés, mint ahogyan 1989–90-ben kamatozott az 1970–80-as évek új keleti politikája?)

Mi, közép-európai értelmiségiek tudomásul vettük, hogy nekünk magunknak kell nemzeti és regionális stratégiáinkat kialakítani. Ez így is van rendjén. Azt is tudomásul vettük, hogy a piacgazdaság világrendszerébe belépni azt jelenti: minden egyes vállalkozó csak akkor jön keletre, ha kifizetődő üzleti feltételeket talál. Ez is rendjén van. Azt azonban már kevésbé tartjuk rendjén való-nak, hogy az európai integrációhoz való felkészültségünkhöz rendszeres segítséget szinte csak a német értelmiség ad. Hozzá kell tennem, Ausztria volt a másik állam, amelyik 1989–94 között igen aktív közép-európai kultúr- és értelmiségi politikát folytatott, mindenütt ott volt a térségben, ha segíteni kellett.

Regionális együttműködés

Sorolhatnánk még kifogásainkat saját politikai vezetésünkkel szemben. Vajon helyes-e az, hogy éppen a közép-európai kis nemzetekkel határos német államokkal politikusaink elhanyagolják a kapcsolattartást? Kulturális, politikai, gazdasági törekvéseink a volt NSZK tagállamai és hagyományos központjai felé irányulnak. Miniszterelnökeink, művelődési minisztereink, de még gazdasági minisztereink is elhanyagolják a volt NDK területeivel a kapcsolattartást. Pedig az általunk elképzelt európai integráció-pluralizmusba ezeknek a területeknek a

21. században legalább olyan kulcsszerepük lehet, mint amilyen kulcsszerepe volt a nyugati integrációban a rajnai és a délnémet államoknak.

Hoz majd változást az, hogy az állam fővárosa keletre, azaz Berlinbe helyeződik át? Hoz majd változást az, hogy Szászországban, Brandenburgban és Thüringiában a politikai konszolidációt feltehetően követni fogja a gazdaság konszolidációja az évezred végén? A kérdésre a válasz: én reménykedem benne.

FERENC GLATZ: Die Wende. Die deutsche Einheit mit den Augen eines mittel-europäischen Intellektuellen

Der Autor kommt aufgrund der persönlichen Erlebnisse in den letzten Tagen vor der Öffnung der Grenze im Jahre 1989 und mittels historischer Beispiele zu jener Ausgangsfolgerung, dass mit dem in der Denkweise europäischer Gesellschaften noch immer weiterlebenden Erbe des Krieges endgültig abzurechnen sei. Ohne die historische Aussöhnung nämlich ist der Anschluss der mittel-osteuropäischen Region an die Europäische Union unvorstellbar. Verantwortlich denkende Staatsmänner der kleinen Nationen und Deutschlands müssen über eine klare Strategie verfügen, um gegenseitiges historisches Unrecht aufzuarbeiten. Ebenso aber haben auch die Zivilgesellschaften auf diesem Gebiet bedeutende Anstrengungen zu unternehmen. Zweifelsohne ist der Standpunkt Deutschlands in dieser Hinsicht ein positiver. Der Autor hebt hervor: Deutschland hat eine bedeutende Rolle in den Prozessen des Wandels in Ost-Mitteleuropa gespielt. Ab der 70, 80-er Jahre haben die führenden deutschen Persönlichkeiten von Staat und Politik mittels des Ausbaus zwischenstaatlicher und später dann wirtschaftlicher sowie kultureller Beziehungen die Beseitigung politischer und Besatzungsgrenzen nach dem zweiten Weltkrieg vorbereitet und zur Stärkung der Reformkräfte in einigen der einst sozialistischen Länder beigetragen. (Verwiesen wird an dieser Stelle auf das deutsche Stipendien-system und Stiftungen, wie DAAD, DFG, Konrad-Adenauer oder Friedrich-Neumann Stiftung, oder Bertelsmann). Er weist aber auch darauf hin, dass mit dem verstärkten deutschen Einfluss in der Region sowie dem Vereinigungsprozess aufgrund der Erfahrungen ferner und naher Vergangenheit Stimmen des Misstrauens und der Besorgnis laut wurden. Eins jedoch ist sicher: hinsichtlich der Osterweiterung der EU wird Deutschland eine dominierende Rolle spielen. Der Autor spricht sich für die europäische Integration aus, wenn der Integrationspluralismus realisiert wird. Mit anderen Worten: im Verhältnis der verschiedensten territorialen Verwaltungseinheiten zueinander können sich voneinander abweichende wirtschaftliche, politische und kulturelle Bindungen entwickeln.